

О. Бузько

ВІКТОР ПЕТРОВ У ПРУТО-ДНІСТРОВСЬКІЙ ЕКСПЕДИЦІЇ: АРХЕОЛОГІЧНІ ТА ІДЕОЛОГІЧНІ КОНТЕКСТИ

У статті розглянуто участь археолога, письменника і розвідника Віктора Петрова у роботі Пруто-Дністровської археологічної експедиції Георгія Федорова, яка працювала в Білгороді-Дністровському у 1954 та 1958 роках, на тлі ідеологічного контексту вивчення радянською археологічною наукою етнічних питань походження молдавського народу. В додатках вміщено спогад Георгія Федорова про Віктора Петрова і Наума Коржавіна про донос на нього; листи Петрова до дружини Софії Зерової з експедиції, а також уривок із автобіографічної документальної повісті Г. Федорова «Дезертир (із записок оккупанта)»¹.

Ключові слова: Північно-Західне Причорномор'я, антична Тіра, середньовічний Білгород, історія археології, біографістика, епістолярій, етнічна історія, окупація, Георгій Федоров, Віктор Петров, агент «Іванов», Наум Коржавін.

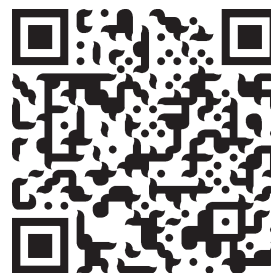
Археологічні дослідження античної Тіри і середньовічного Білгорода були започатковані Ернстом фон Штерном на початку ХХ століття, коли місто Білгород-Дністровський Одеської області входило до складу Російської імперії. У період перебування Бессарабії у складі Румунського королівства (1918—1940 рр.) роз-

копки пам'ятки здійснювались румунськими археологами Паулем Нікореску та Григорієм Авакяном. У 1940—1941 рр. розкопки вів директор Аккерманського музею Володимир Шахназаров, однак документація його розкопок, за винятком стислого звіту, втрачена.

У повоєнний час Аккерманська фортеця у Білгороді-Дністровському залишалась одним із основних об'єктів досліджень². В 1945 році Леонід Дмитров з Інституту археології АН УРСР разом з Ізмаїльським краєзнавчим музеєм провів перші розкопки. Молдавський вчений Сергію Матвеев (Sergiu Matveev) зазначає, що у 1946 році монополія на археологічні роботи залишалася за київськими фахівцями, роботи тривали й у наступні роки, «хоча справжні мотиви прагнення контролювати ці дослідження залишаються не до кінця зрозумілими» (Matveev 2016, р. 365). Леонід Дмитров працював у Білгород-Дністровському п'ять польових сезонів, у 1945—1947 і у 1949—1950 роках. Протягом 1953 і 1958—1963 років розкопки пам'ятки здійснювала київська вчена Адель Фурманська.

«Цифрове сховище пам'яті. Архів Віктора Петрова (Домонтовича)» <https://petrov-domontovych.archive.iananu.com>

«Digital Memory Storage. The Archive of Viktor Petrov (Domontovych)» <https://petrov-domontovych.archive.iananu.com>

1. Висловлюю щирі вдячності Юрію Болтрику, Сергію Немцеву та Олександрі Каряці за люб'язну допомогу з атрибуцією фотографій; Олександрі Симоненку — за цінні поради і редагування рукопису; Віталію Рудю — за рекомендації літератури. Уже на етапі готового макета статті я побачила фотоальбом, щойно виданий у Молдові (eds. Topal, Matveev, Salagor 2024), присвячений повсякденному життю молдовської археології в 1945—1991 роках. Рекомендую читачам звернути увагу на це нове цікаве видання, яке містить як англomовну версію, так і велику кількість фотографій, що «говорять» універсальною мовою образів.

© О. БУЗЬКО, 2024

2. Детальніше про археологічне вивчення пам'ятки див.: Біляева, Болтрик, Фіалко 2022; Біляева, Фіалко 2015; Савельєв 2019; Тесленко, Мироненко 2022.

Віктор Петров на розкопі Тіри. Білгород-Дністровський, 1954. НА ІА НАН України, ф. 16, спр. 146
 Viktor Petrov at the Tyras excavation. Bilhorod-Dnistrovskiy, 1954. SA IA NAS of Ukraine, fund 16, file 146

1954-м роком датується тека фотографій «Білгород-Дністровська експедиція 1954. Давня Тіра» (справа 146), знайдена у фонді Віктора Петрова під час реалізації проекту зі сканування його архіву.

Отже, у 1954 та у 1958 роках, крім української експедиції, на пам'ятці працювала також комплексна Пруто-Дністровська археолого-етнографічна експедиція Інституту археології та етнографії АН СРСР та Інституту історії Молдавського філіалу АН СРСР, яку очолював Георгій Федоров. Експедиція здійснювала розкопки середньовічних горизонтів Білгород-Дністровського (Рабинович 1968). Керував Білгород-Дністровським загоном Михайл Рабинович, і серед російських та молдавських учасників експедиції ним названий і Віктор Петров. Вчений зберіг у своєму архіві чимало фотографій розкопів, а також окремих знахідок. Це був московський період В. Петрова (1950—1956 роки), коли він уже повернувся з Німеччини, однак затримався на кілька років в Москві. Працюючи в Інституті історії матеріальної культури АН СРСР (нинішній Інститут археології РАН), він писав листи в Київ дружині Софії Зеровій і час від часу приїздив до неї на один—два літні місяці (див. додаток 4).

Віталій Андреев у своєму дослідженні про Віктора Петрова описує роботу експедиції, спираючись на звіт Г. Федорова, що зберігається в Москві. Як впливає зі звіту, Георгій Федоров

доручив Віктору Петрову керувати розкопками давнього селища біля с. Лопатна Сусленського району Молдавської РСР. Під час розкопок були виявлені шари черняхівського та ранньослов'янського періодів. Після цього експедиція переїхала до Білгород-Дністровського, де розкопувалось середньовічне молдавське городище. В. Андреев перелічує результати роботи експедиції 1954 року: «досліджено могильник II—I ст. до н. е. (Лукашівка); поселення та могильник перших століть та середини I тис. н. е. (Малаешти); поселення III—X ст. (Лопатна); давньоруське городище IX—XI ст. (Лукашівка); середньовічне городище Білгород-Дністровський» (Андреев 2012, с. 180—181).

Варто пояснити, що завдання пошуку слов'ян у регіоні диктувалось політичними мотивами. За твердженням Сергію Матвеева, «після приєднання Придністровського регіону до СРСР, «вічна дружба» російсько-українського і молдавського народів стала одним із головних стовпів державної політики, що вимагало наукових обґрунтувань. У результаті з'явився ряд праць, спрямованих на доведення цього феномену» (Matveev 2009, р. 133).

За словами Г. Федорова, «З 1950 р.³ і по сьогоднішній день слов'янська група Молдавської

3. Рік початку роботи експедиції Г. Федорова в Молдавській РСР.

археологічної експедиції ІМК АН СРСР та Молдавського філіалу АН СРСР веде планомірні пошуки і дослідження слов'янських пам'яток на території Молдови» (Федоров 1954, с. 8). У статтях 1950-х років проголошувалось, що літописні тиверці знайдені. У 1960 році вийшла друком книга про пам'ятки, що передували тиверцям (Федоров 1960). У Г. Федорова швидко з'явилося багато учнів, але деякі з них згодом підуть проти нього. У 1970-і роки Г. Федоров готував до друку другий том книги, присвячений слов'янському часу, проте він уже не був виданий.

Історик Ісаак Рафалович, який під керівництвом Георгія Федорова захистив 1968 року дисертацію «Славяне VI—IX століть в Молдавії», аналізуючи письмові джерела та дані археології, доводив, що в VI—VII століттях між Прутом і Дністром проживали слов'янські племена, зокрема анти й тиверці. Московський історик Владімір Королюк пропонував концепцію «зони контакту», де слов'яни відігравали провідну роль у міграційних процесах (Matveev 2009, p. 133).

Наприкінці 1960-х — на початку 1970-х років основна частина наукових досліджень у Молдавській РСР почала здійснюватися «новим поколінням» дослідників, що складалося з місцевих науковців. Однак метрополії необхідно було створити центр, який, під наглядом союзних установ, фільтрував би історичні дослідження, просуваючи лише ті, які відповідали загальній політиці.

Під контролем перебували не лише місцеві вчені, але й науковці з Румунії, які займалися питанням етногенезу румунів. Архівні документи свідчать про плани створення колективної монографії під назвою «Формування молдавського народу», де обґрунтовувалася провідна роль східнослов'янських (давньоруських) елементів у формуванні молдавського етносу (Matveev 2009, p. 137—138).

Вже пізніше, на початку 1980-х років, Георгій Федоров написав працю «Етногенез волохов, предков молдаван, по данным археологии (историографический аспект)», в якій критикував панівну на той час концепцію румунського вченого Іона Нестора (Ion Nestor), згідно з якою Балкано-Дунайська культура (або культура Дріду) проголошувалася культурою східнороманською, проторумунською або просто румунською. Ту саму культуру радянські археологи визначали як культуру І Болгарського царства, південнослов'янську або салтово-мазьку.

З деталями цієї, значною мірою політизованої, полеміки можна ознайомитись у праці S. Matveev (2009). Натомість панегірик Георгію Федорову читаємо у статті іншого молдавського вченого Марка Ткачука (1999). «Добра і шляхетна людина — найточніша характеристика Федорова» (Ткачук 1999, с. 10). Федоров був

справді цікавою особистістю, його називали «археологом серед письменників» та «письменником серед археологів». І у Марка Ткачука (1999), і у Льва Клейна (2014), і у друзів Федорова Александра Некріча (1979), Михайла Рабіновича (2005), ми можемо прочитати спогади про нього: про непрості стосунки із владою та з безпосереднім начальством в Інституті, про сміливий захист євреїв у розпал радянської антисемітської кампанії, про прихисток, який давала його експедиція російським дисидентам, рятуючи від «статті за тунеядство».

Однак нас цікавить у даному контексті спогад Георгія Федорова про те, як до нього в експедицію потрапив український вчений, інтелектуал, письменник і радянський розвідник Віктор Петров — контроверсійна, однак, безумовно, талановита особистість. Федоров згадує про випадок, коли поет-дисидент Наум Коржавін досить відкрито пропагував свої погляди і знайомив членів експедиції зі своєю антирадянською поезією⁴. Віктор Петров попередив Федорова про небезпеку такої поведінки і попросив, щоб той вгамував Коржавіна заради безпеки інших. У додатку 1 наведений цей фрагмент в українському перекладі.

5 березня 1953 року помер Сталін. Відлига почалася не одразу. Але в 1954 р., після амністії, поет Наум Коржавін повернувся з дружиною до Москви. У спогадах (Коржавін 2007а; 2007б) він згадує, що повернувся наприкінці 1954 р. Це дивно, адже події, описані у спогадах Георгія Федорова (у своїх мемуарах Коржавін називає його Жорою), датуються серпнем цього року. Мабуть, наприкінці року Коржавін переїхав до Москви остаточно, тоді як серпень провів в експедиції у Молдові та у Білгород-Дністровському на Одещині. У спогадах (див. додаток 2) Наум Коржавін згадує як

4. Поет Наум Коржавін (ім'я при народженні — Нехем'я Мусієвич Мандель; 1925, Київ — 2018, Дарем, Північна Кароліна, США) — російський радянський і американський поет, прозаїк-публіцист, перекладач, драматург. Чимало його поезій поширювалися у самвидавних списках. 1947 р. заарештований за звинуваченням в антирадянській діяльності. Під час слідства ці звинувачення було знято, і офіційно йому пред'явили «читання віршів ідеологічно невитриманого змісту». Був засуджений до висилки до Сибіру як «соціально небезпечний елемент». Декілька років прожив у Караганді в Казахстані. 1954 р., після амністії, повернувся з дружиною до Москви. У 1956 р. був реабілітований. У другій половині 1960-х рр. Наум Коржавін активно захищав «в'язнів сумління» — Даніеля, Синявського, Галанскова та Гінзбурга, в результаті чого отримав заборону на публікацію своїх творів. 1973 р. виїхав з СРСР і оселився в Бостоні, США. У суперечках «русофобів» і «русофілів» займав «русофільську» позицію, відстоював традиції російської культури. У публіцистиці 1990—2000-х років виступав як проти комунізму, так і проти радикального лібералізму. У 2007 р. вийшло два томи його спогадів (2007а; 2007б).

**Личный листок
по учету кадров**

1. Фамилия Петров
 имя Виктор отчество Платонович
 2. Пол муж 3. Год, число и м-ц рождения 1894 10 октябрь
 4. Место рождения Днепропетровск
село, деревня, город, район, область
 5. Национальность укр. 6. Соц. происхождение служащий
 7. Партийность н/п партстаж — партбилет № —
месяц и год вступления к/карточка
 8. Состоите ли членом ВЛКСМ, с какого времени и № билета —
 9. Образование высшее

Особовий листок з обліку кадрів В. Петрова. НА ІА НАН України, ф. 16, спр. 1/1
 Personal Record Sheet of V. Petrov. SA IA NAS of Ukraine, fund 16, file 1/1

святкували трьохсотліття об'єднання України з Росією влітку 1954 року. Після заслання в Сибір він жив на той момент у Казахстані.

Стосовно даних про Віктора Петрова, оприлюднених Георгієм Федоровим, варто внести декілька уточнень. Після нещодавнього розсекречення в архівах колишнього КДБ справи агента «Іванова» (Віктора Петрова) і виходу статті Олександра Скрипника в «Історичній Правді», ми можемо пояснити, чому Петров розповідав про партизанський загін імені Берії, чому показував посвідчення, надруковане на стрічці.

Для того, щоб сформувати «легенду» перед оточенням, для пояснення тривалої відсутності В. Петрова в СРСР, Міністерство державної безпеки видало йому довідку про те, що він працював у Міністерстві зовнішньої торгівлі СРСР на посаді наукового співробітника і з 1942 по 1949 рр. перебував у закордонному відрядженні. У довідці (червень 1950 р.) зазначалось: «У Москві "Іванову" нами був виданий паспорт з фіктивною пропискою, за адресою: 2-й Неополімовській пров., буд. № 1/12, кв. 7, посвідчення від імені Українського штабу партизанського руху з підтвердженням, що "Іванов" з лютого 1942 року до травня 1945 року перебував у партизанському загоні ім. Л. Берії (ком. загону Карасьов) як борець, з відповідним занесенням його до списків цього загону, фіктивна довідка, яка підтверджує перебування його в закордонному відрядженні по лінії Міністерства зовнішньої торгівлі з серпня

1945 р. до квітня 1950 р. і здійснені відповідні записи в трудовій книжці, що збереглася в "Іванова"» (цит. за Скрипник 2024).

В іншій довідці (вересень 1952 р.) йшлося про те, що Петров почувався тягарем для органів МДБ, непокоївся, що йому припинять допомагати, що він не зможе поновити втрачений докторський ступінь, муситиме винаймати квартиру під Москвою. Варто сказати, що ніхто не забороняв у ті роки В. Петрову повернутись у Київ. О. Скрипник зазначає, що в розсекречених документах про це нема свідчень. Це простежується і за листуванням — він час від часу приїздив до Києва, бачився з Софією Зеровою, але вочевидь шукав кращої нагоди влаштувати своє подальше життя.

Як агента його в ті роки уже не використовували. Керівництво 1-го (розвідувального) управління МДБ СРСР планувало передати його на зв'язок до 4-го (розшукового) управління, яке займалося розшуком агентури іноземних розвідок на території Радянського Союзу. Однак ознайомившись із документами, керівництво постановило: «Агента "Іванова" приймати на зв'язок не будемо. Ми не зможемо усунути всі його невирішені питання, пов'язані з його утриманням і поновленням наукових ступенів» (цит. за Скрипник 2024). У квітні 1956 р. постановили, що «по лінії роботи він не може бути використаний», і його справу здали до архіву.

Того ж 1956 року Віктор Петров повернувся в Київ до дружини Софії Зерової, вдови роз-

стріляного 1937 року на Соловках поета-неокласика, друга юності Миколи Зерова, влаштувався на роботу в Інститут археології АН УРСР у слов'янський відділ старшим науковим співробітником (у Москві він займав посаду молодшого наукового співробітника), і працював тут до 1967 року (Корпусова 2008, с. 344—345). Останні два роки життя хворів і помер 8 червня 1969 року⁵.

У своїх спогадах київська археологиня Надія Кравченко розповідала як 21 вересня 1967 р. в Києві вони прийшли до хворого Віктора Петрова додому із Георгієм Федоровим та його дружиною, режисеркою Мар'яною Рошаль (Надія Кравченко називає її журналісткою, мабуть, так вона представилась). Надія Кравченко була аспіранткою Г. Федорова (за рекомендацією академіка Бориса Рибакіна його призначили її науковим керівником). У розмові вони згадували експедицію в Молдові (а от про розкопки у Білгород-Дністровському Н. Кравченко не згадує), говорили про московського історика Александра Некріча. Їм вдалося розговорити Петрова — і він поділився багатьма раніше невідомими для них подробицями про свою розвідницьку діяльність (Кравченко 2008, с. 409—412). Цей епізод згадує у своїй статті про українських археологів-нонконформістів тоталітарної доби Віталій Отрошенко (2022, с. 135—136).

Очевидно, саме тоді Георгій Федоров і дізнався більшість подробиць, які згодом виклав у своїх спогадах. Надія Кравченко підкреслює роль журналістського обдарування Мар'яни Рошаль у тому, що ця докладна розмова на «шпигунську» тему відбулася. У свою чергу, Г. Федоров розповів Надії Кравченко про те, як на початку 1950-х років Віктор Петров, після повернення з Німеччини та не маючи житла в Москві, певний час проживав на підмосковній дачі тестя Федорова, Григорія Рошала, та його дружини Віри Строевої, відомих російських кінорежисерів (Кравченко 2008, с. 411—412).

Пруто-Дністровська експедиція Георгія Федорова — це російська експедиція на українських та молдавських землях. У 1999 році молдавський археолог Марк Ткачук так описував ситуацію: *«Молдавія археологічна залишалася здебільшого надбанням навколонаукових гадань, збудованих на хиткому ґрунті звітів Кишинівського Церковно-археологічного товариства, Суручанівського музею та кількох експедицій Андрія Морозана і Радуги Вулле. Така собі провінційна археологічна Попелюшка, яка чекає на свого принца»* (Ткачук 1999, с. 8). Згідно з метафорою Ткачука, таким «принцем»

став Георгій Федоров. Однак вже у 1970-і роки експедиція мусила згорнути свою роботу. *«Провінційна Попелюшка, вибившись у принцеси, виявилася склочною, сварливою та невдячною особою»*, — резюмує археолог (1999, с. 9). Типова колоніальна історія і, на жаль, досить типовий погляд на неї. Тон Марка Ткачука іронічний і зневажливий: *«Таким чином, усім новоспеченим автохтоністам уже в 1977 році була підготовлена репутація страждальців за віру та наукову істину, стигмати борців із тоталітаризмом і догматизмом, якими вони й скористалися наприкінці 80-х. Сьогодні сентиментальні міфологізатори казкових Кодр визначають офіційну наукову політику в Молдові. Під їхньою редакцією та жорстким диктатом пишуться підручники, в яких, звісно ж, немає ні тиверців, ні скіфів, ні бастарнів, ні готів, ні, боронь боже, окупантів-слов'ян. У цих підручниках немає також імені Георгія Борисовича Федорова, і навіть між рядками неможливо знайти натяк на його Справу»* (Ткачук 1999, с. 11).

Проте ця «прогалина» уповні компенсована у сучасних російських підручниках: *«Наприкінці V — на початку VI століття землі Придністров'я починають інтенсивно заселятися слов'янами. Слов'яни, споконвічні землероби, хоча й просувалися відносно повільно, проте міцно освоювали заселені території, приносячи в район своєї колонізації економічну та соціальну стабілізацію, необхідну для існування осілого землеробського господарства»* (Учебник 2018). Є там і тема «Борьба придністровцев против национализма в Молдавии в конце 80-х — начале 90-х гг. XX в.».

Мабуть, не зайвим буде нагадати, що археологічні та антропологічні матеріали вивозились у метрополію. Палеоантропологічна колекція з території Пруто-Дністровського межиріччя нині зберігається в Кабінеті антропології Центру фізичної антропології Інституту етнології та антропології РАН в Москві. У спогадах, опублікованих 2019 року, московська антропологиня Марина Великанова в деталях описує, як у межах розв'язання «проблеми походження молдован» самостійно видобувала антропологічний матеріал для своєї дисертації у вельми варварський спосіб. Місцева вчителька привела на розкоп молодших школярів — і *«ці маленькі мурашки розповзлися по розкопу і своїми маленькими лапками почали енергійно розгрібати землю. Це було неймовірно видовище для очей археолога. Але тут це було допустимо, оскільки у мене не було чисто археологічних завдань, з фіксацією параметрів і деталей поховання. Потрібно було лише зібрати колекцію черепів. До того ж, ґрунт був надзвичайно легкий і сухий, верхні шари вже були зняті раніше лопатами, і діти рили, ніби граючи в пісочниці. [...] Важко повірити, але ці маленькі рученята нагребли купу чере-*

5. Більше про період роботи Віктора Петрова в Інституті археології див.: Корпусова 2008; Кравченко 2008; Корнієнко 2008, Махно 2008 та ін. у збірнику «Українська біографістика», а також Корпусова 2023; Бузько, Володарець-Урбанович 2020.

нів. Черепи — цілі — то тут, то там виглядали з-під землі, і я їх витягала і пакувала» (Великанова 2019, с. 96—97).

Археологічний звіт 1954 року про експедицію на Одещині також не потрапив у Київ до Наукового архіву Інституту археології, як це належало, а осів в архіві Інституту археології РАН. З огляду на ці факти, фотографії у теці № 146 фонду Віктора Петрова мають наукову цінність, вимагають додаткової атрибуції (частина фото мають стосунок до молдовських сіл Лукешеука та Лопатна) і можуть зацікавити сучасних фахівців, які працюють із матеріалами Білгород-Дністровського.

У Георгія Федорова є чесна документальна повість «Дезертир (из записок оккупанта)», про його службу в червоній армії і участь в окупації країн Балтії у 1940—1941 роки (Федоров 1990). У збірці прози «Брусчатка» (Федоров 1997) він наводить своє «Звернення» до солдат радянської армії, опубліковане в Москві у другому номері журналу «Странник» за 1991 рік (Федоров 1991). Як пише Федоров, опубліковане воно було з купюрами, тож подаємо той текст, яким він завершує своє оповідання у 1997 році⁶.

«Але ось настав страшний день 13 січня 1991 року. З жахом ми, російська інтелігенція, дізналися про вбивства беззбройних литовців у Вільнюсі. Того ж дня я звернувся через незалежну радіостанцію «Ехо Москви» до солдатів і офіцерів Радянської армії в Литві. Пізніше це «Звернення» передала і радіостанція «Свобода». Крім того, його переклали литовською мовою і поширили в Литві.

Ось його текст:

«Звернення.

Солдати й офіцери Радянської армії, відправлені до Литви для наведення «порядку», для насильства й убивств, на ганьбу та безчестя.

Я звертаюся до вас, я, Федоров Георгій Борисович, колишній солдат 667-го стрілецького полку 185-ї стрілецької дивізії, яка в 1940—1941 роках брала участь в окупації Литви.

Перед тим як перейти кордон, наші політруки переконували нас, що в Литві ми побачимо всі жахи капіталістичного рабства, бідне селянство, безжально експлуатованих, голодних робітників і купку багатіїв, які наживаються за їхній рахунок.

Ми побачили квітучу, заможну країну, хутори та села, сповнені земних плодів, міста з численними магазинами, які ломилися від усіляких продуктів і промислових товарів за такими низькими цінами, про які ми й мріяли не могли в Росії. Робітник у Литві отримував майже в 10 разів вищу зарплату, ніж у нас, якщо враховувати співставні ціни.

Наша влада — злочинці й шахраї всіх мастей — розграбували Литву. Багато священників були розстріляні, десятки тисяч ні в чому не винних людей — заарештовані, приречені на гниття у в'язницях і концтаборах. Кати, які тоді, ніби на глум, називалися співробітниками народного комісаріату внутрішніх справ, принесли незліченні біди самій Росії, але особливо звірствували в трьох захоплених, до того процвітаючих, прибалтійських країнах, зокрема в Литві. А ми, солдати тодішньої Червоної армії, своїми багнетами прикривали цей розгул грабежів, насильства, вбивств, які знущально називалися проявом волі литовського народу.

Тяжкий гріх лежить на нас усіх — солдатах окупаційної армії, яка в 1940 році захопила Литву, Латвію та Естонію. Тяжкий гріх лежить і на мені особисто. З того часу я невпинно, усіма доступними мені засобами, намагаюся спокутувати або хоча б зменшити свою провину.

Тепер, через пів століття, частини тієї ж армії, яка тепер називається Радянською, знову направлені до Литви, щоб пролити море крові й сліз ні в чому не винних людей. Для цього немає жодних законних підстав і не може бути. Не вірте тим вашим командирам, які стверджують протилежне, — нікому, починаючи з міністра оборони Язова. Це єдиний в історії маршал, який отримав свою Маршальську зірку за вбивство беззахисних дівчат (у Тбілісі). Можливо, тепер він мріє отримати звання генералісимуса за те, що наказав розстрілювати та давити танками жителів Вільнюса.

Усі приводи, які висувують наші хазяї для збройного втручання у справи литовського народу, — брехливі. Навіть так звана необхідність захисту росіян у Литві. Я неодноразово відвідував Литву в різні роки, але вже в ролі письменника та археолога, і щоразу стикався тільки з найщирішою гостинністю. Права росіян не порушувалися в незалежній Литві до нашої окупації, і не будуть порушуватися в Литві, яка знову здобула свою незалежність. Потрібно просто дотримуватися законів Литовської Республіки. Уявіть, що ви з великою родиною живете у власному будинку. Раптом приходять озброєні люди, вбивають або забирають невідомо куди частину членів вашої родини, а на їхнє місце поселяють чужих вам людей. Чи означає це, що ви втратили права на свій будинок, на порядок, який ви в ньому встановили? Ні, звісно, ні...

Не думайте, що вас у Литві чекає приемна прогулянка. У 1940—1941 роках, у відповідь на масові репресії, значна частина литовців повсталала. Спалахнули криваві сутички. Наш полк, наприклад, ще до початку війни з німцями зазнав важких втрат. Так буде і зараз. Литовці ніколи не забувають слова свого великого поета Майроніса:

6. Переклад українською — О. Бузько.

*Прекрасна, моя люба батьківщино,
Ти виборена предками в боях.
Герої спочивають у могилах
Землі, яка оспівана в піснях.*

Солдати окупаційної Радянської армії 1991 року в Литві! Послухайте товариша по зброї і по нещастю — солдата окупаційної Червоної армії 1940—1941 років у Литві. Якщо ви не хочете покрити себе вічним соромом і невинною кров'ю, якщо ви не хочете, щоб потім усе життя вас мучила совість, як вона мучить мене, — відверніть ваші штики, дула і жерла.

Не заважайте литовському народу відновлювати свою незалежну державу. Не тільки литовці, а й ваші матері благословлятимуть вас тоді.

*Георгій Федоров
13 січня 1991 р.
Москва.
(Федоров 1990)*

Додаток 1

ЗІ СПОГАДІВ ГЕОРГІЯ ФЕДОРОВА ⁷

Річ у тім, що у всіх великих експедиціях тоді, я маю на увазі в сталінський період, і в післясталінський, особливо до XX-го з'їзду, хоча, наскільки я уявляю собі, та й після XX-го з'їзду цю ситуацію зберігали, у будь-якій експедиції обов'язково якимось чином засилали стукача, працівника КДБ; ну, кадрового, не кадрового, добровільного стукача. Ось я і подумав: ніж мені запліють невідому мені людину, ще якусь сволоту відчайдушну, краще-но я сам собі виберу людину, а підходяща людина у мене на прикметі була. Це був київський археолог професор Віктор Платонович Петров. Історію його я знаю дуже приблизно, але, наскільки я уявляю собі, вона була такою: Віктор Платонович народився і виріс у Києві, здобув класичну історико-філологічну освіту, блискуче знав грецьку і латинську мови, захопився археологією і був досвідченим і тямущим археологом. Наприкінці 20-х і на початку 30-х років, коли українську інтелігенцію стали саджати, звинувачуючи її в націоналізмі, то посадили і його. Але, оскільки на початку 30-х років ще розбиралися, хто і за що сидить, то згодом його через два роки випустили. Все-таки чистокровний росіянин з українським націоналізмом якось не пасує. Але він уже залишився з такою плямою, як той, хто відсидів два роки по політичній лінії. І тому його залишили в окупованій німцями Україні під час війни. Офіційно він вважався виконувачем обов'язків редактора газети харківського бургомістра, а неофіційно в нього було дві функції: він здійснював зв'язок міського підпілля з партизанським рухом і, головне, готував замах на Гітлера: у його ставці в Росії, що знаходилась у Вінниці та в Берліні. Мушу сказати, що він, мабуть, обидві ці функції виконував досить успішно, але замах на Гітлера зірвався. Гестапо розстріляло більшість його учасників. Віктор Платонович утік і потрапив у партизанський загін імені Берії, що складався з Харківських енкавєсників. Він показував мені своє посвідчення тих часів. Воно було надруковано дру-

карською фарбою на білій шовковій стрічці. Нагорі стояло: «Смерть фашистським окупантам!», далі — прізвище, ім'я, по батькові тощо. Чому на шовку — тому, що ця шовкова стрічка вшивається в одяг і під час промацування вона не виявляється. Ну, і після цього він після війни повернувся знову до своєї роботи археолога, але й продовжував значитися і за Комітетом Державної Безпеки. Причому, як мені сказала одна моя учениця, вона випадково бачила документ, з якого випливало, що Віктор Платонович був нашим генералом — генералом КДБ або генерал-майором КДБ. Ну, не знаю, так це чи не так. Я, до речі, дізнався про це зовсім недавно, через багато років після його смерті. У всякому разі, я знав тоді, що він був якимось чином пов'язаний із КДБ і знав водночас, що це людина порядна, освічена, досвідчений археолог, і я його запросив в експедицію. Він охоче погодився. Я зробив його навіть не начальником загону, а начальником одного з розкопів в одному із загонів експедиції. А Коржавін працював у цьому ж загоні землекопом, робітником. Ну і одного разу, коли загін працював у Білгороді Дністровському, мені Віктор Платонович, коли я приїхав у цей загін, сказав: «Георгію Борисовичу! Мені потрібно мати з Вами конфіденційну розмову». Я кажу: «Будь ласка». Ми пішли на берег дністровського лиману. І він мені каже: «Бачите, наш шановний Емма». А Наума Коржавіна всі звали Емка. Але Віктор Платонович із делікатності називав його Емма. — «Наш шановний Емма ставить мене у вкрай скрутне становище». «А що таке?» — здивувався я. «Розумієте», — сказав Петров, — «він не тільки складає, пише і читає, а й усюди губить свої вірші аж ніяк не ортодоксального змісту. Ось, будьте ласкаві поцікавитися». І він простягнув мені два аркуші, списані таким дуже характерним, круглим, дитячим, Емкіним почерком. Я прочитав і думаю: «Боже ти мій!» Ну і сказав: «Вікторе Платоновичу, голубчику, Ви не засмучуйтеся, не хвилюйтеся, я все владнаю!» Після цього я пішов до Емки і кажу йому: «Слухай, ти, що ти всюди розкидаєш свою антирадянщину?» «Що ти маєш на увазі?», — сказав мені Емка. Я відповів: «Ну ось, наприклад, це» — і показав йому ті два аркуші, які мені дав Віктор Платонович. Емка схопив їх і сказав: «Ці вірші не мають до мене жодного стосунку» — і поклав їх у кишеню. А потім і каже мені сердито: «Що ти взагалі до мене прив'язався? Тут усі свої». Я кажу: «Ну, як тобі сказати, це не зовсім так. У нас усе-таки є сексот в експедиції». «Хто такий?» — стрепенувся Емка. Я кажу: «Віктор Платонович Петров». «Вітька — партизан (це так вони його між собою називали)? Стукач? У житті не повірю!» Я кажу: «Ні, доведеться повірити!» «Ах так!» — сказав Емка. «Ну, тоді переходжу на зближення! Переведи мене до нього на розкоп!» Я послухався і перевів його на розкоп до Петрова. І ось, на одному розкопі зійшлися два киянина, дві людини, закохані в російську поезію. І чи варто дивуватися тому, що минуло дуже небагато часу, і вони дуже подружилися і не тільки під час роботи, а й після роботи багато часу проводили разом. У них було про що поговорити, посперечатися тощо. Таким чином, дійсно відбувся перелом у їхніх стосунках. Так, і Віктор Платонович його всіляко оберігав, навіть запросив його жити у своєму наметі, що з його боку було, загалом, неабияким подвигом, бо Емка доволі безладна людина, а Віктор Платонович — акуратист і чистюля, навіть на розкоп виходив у краватці та з крохмальним комірцем. Але, у всякому разі, тоді все скінчилося благополучно.

Рошаль-Строева

7. Переклад з російської — О. Бузько.

Віктор Петров і Наум Коржавін (?) на розкопі Тіри. Білгород-Дністровський, 1954. НА ІА НАН України, ф. 16, спр. 146

Viktor Petrov and Naum Korzhavin (?) at the Tyras excavation. Bilhorod-Dnistrovskiy, 1954. SA IA NAS of Ukraine, fund 16, file 146

Наум Коржавін (?) на розкопі Тіри. Білгород-Дністровський, 1954. НА ІА НАН України, ф. 16, спр. 146

Naum Korzhavin (?) at the Tyras excavation. Bilhorod-Dnistrovskiy, 1954. SA IA NAS of Ukraine, fund 16, file 146

Додаток 2

ЗІ СПОГАДІВ НАУМА КОРЖАВІНА⁸

Це був 1954 рік. Улітку пишню відзначали трьохсотліття об'єднання України з Росією. Не думаю, що хтось в Україні чи Росії сприйняв це свято серйозно — хіба що завуч літінституту, доцент Таран-Зайченко, який із гордістю прикріпив на лацкан піджака значок із відповідною емблемою. Але, як завжди в таких випадках, усе довкола святкувало. З цього приводу я написав іронічну «Оду на честь 300-річчя возз'єднання України з Росією». Читав її і в Москві, і в Києві, і в Караганді, і в редакції — всюди все сходило. Але одного разу я прочитав її в приміщенні відділу листів, куди мене на той час (чому — не пам'ятаю) перевели від Олега. І тут сталося — пані, яка на той момент замінила Волкова на посаді завідувача цього відділу (і, здається, також по партійній лінії), доповіла про це Боярському.

Чому вона це зробила, мені й досі незрозуміло. Через ненависть до мене? Але її не було — наші стосунки були рівними, цілком дружніми. До того ж, я їй нічим не заважав і заважати не міг. Через дурість? Звісно, робити доноси на той час уже було нерозумно. Тим більше доносити такий людині, як Боярський, якому це, швидше за все, і раніше було огидно. Але особливої дурості, як і особливого розуму, я в ній також не помічав. Звичайна жінка. Інерція ув'язень — це ще не дурість. Але звідки ж усе-таки раптом такий пароксизм підлості?

Можна, звісно, обмежитися гордою заявою, що психологія підлості не всім доступна, але це нічого не пояснює. Найімовірніше, її просто обурило те, що хтось насмілюється сміятися з того, перед чим усім наказано схилятися, що вже саме по собі вважається абсолютною істиною. Так її виховали, і тільки так вона могла орієнтуватися в житті. Ті, «хто надто багато про себе розуміли» (це не її слова, але суть її ставлення до інтелектуального життя), зазіхали на її здатність орієнтуватися, а по суті — займати те місце в житті, яке вона займала, руйнували атмосферу, до якої вона звикла.

Вона, звісно, знала, що атмосфера змінюється, але як саме і з чим це пов'язано, навряд чи тоді здогадувалася. Тоді ж Сталіна ще не «розкасували», лише трохи підгризали — більше діями, ніж словами, — тож для більшості це було непомітно.

Що ж до її вчинку, то не виключено, що тут був і елемент жіночого кокетства. Боярський дуже подобався нашим дамам — і, можливо, таким чином вона хотіла привернути його увагу. Як-не-як, вона передавала йому цінну інформацію, ніби попереджала можливі неприємності... Я пам'ятаю, як вона встала, випросталася, навіть покращала (хоча й до цього не була непривабливою), і вийшла з кімнати. Я, звісно, не зрозумів, куди й навіщо вона пішла, але це закарбувалося в пам'яті.

Вона, звісно, не розуміла, що своїм вчинком поставила всіх у складне, а точніше — в хибне становище, і в першу чергу самого Боярського. Але вона це зробила. Уявіть його становище. Моє віршоване творіння відверто іронізувало над недавньою грандіозною пропагандистською кампанією партії, а партія жодної іронії щодо своїх заходів, особливо недавніх, допустити не могла... Тим більше від співробітника партійної газети, яким я тоді був. І при-

кривати мене відповідальний редактор такої газети теж ніяк не міг.

З іншого боку, справа була брудною, доносницькою і зовсім не в характері Боярського. Але сигнал надійшов, і він мав реагувати. Дама після свого вчинку повернулася і сіла за свій стіл із незалежним виглядом. А за кілька хвилин з'явилася секретарка з повідомленням, що мене викликає Федір Федорович.

Я був трохи здивований: зазвичай Федір Федорович не викликав мене так персонально. Проте я й досі нічого не підозрював — зв'язку між цими двома фактами ще не побачив. Однак цього разу він зустрів мене незвично суворо: його брови були насуплені.

— От що, Науме, — сказав він, — справа дуже серйозна. Ти написав погані, неправильні вірші про Богдана Хмельницького.

Я визнав, що у мене є вірші на цю тему, але щодо їхнього змісту «пішов у глуху несвідомість».

— Гаразд, — сказав він. — Покажи мені ці вірші.

Що лишалося робити? Але в мені прокинувся весь мій Луб'янський досвід, усе хитрування зеківських часів.

— Так у мене їх тут немає, — «чесно» знімаючі. — Хіба що додому збігати...

— Ну що ж, збігай, почитаємо, подивимося.

Він чудово зрозумів мій маневр. Але в цій ситуації ні він, ні я не потребували розкриття істини. Відчувалося, що ця розмова його обтяжує, а завершення її принесло полегшення: намітилася стежка, що виводила з трясовини.

Я подуху кинувся додому — кожна зайва хвилина зменшувала достовірність мого задуму. Добігши, я за лічені хвилини («жити захочеш — легкість пера прокинеться») переробив своє «жахливе» віршування на наївно-бунтарське вправління недовірливого юнака (абсолютно «правильний» твір тут не підійшов би — щось таки мало викликати позив доносу). І так само швидко повернувся назад. На це пішло не більше часу, ніж якби я здійснив обидва кінці звичайним кроком.

Олексій Іванович пізніше захоплювався тим, що я знайшов правильний тон для цієї фальшивки:

— Ну й Наум! Усе небезпечно прибрав, а все ж легкий наліт бунтарства залишився. За таке можна трохи пожурити, але не більше.

Та Федір Федорович мене трохи журити не став.

— Я розумію, — сказав він, — ти мені не ті вірші приніс (потім, уже в Алмати, він висловлювався точніше: «Я ж розумів, ти ж не дурень»), і навіть ці — не зовсім. Але справа не в цьому.

І він натякнув мені, що в цій ситуації мені краще йти. Як саме він це зробив, я вже не пам'ятаю, але форма була зовсім не образливою.

— Що ж, — сказав я. — Мені вже й так давно пора в Москву.

І написав заяву на звільнення.

— От і добре! — зрадів Федір Федорович. — Так буде краще.

Такий розвиток подій влаштував його повністю: і мій від'їзд, і моя заява. Усі знали, що я збирався до Москви, — тож і він, і всі розуміли, що зла мені він не заподіяв. З іншого боку, він за сигналом «вжив заходів» і вигнав смут'яна зі здорового колективу.

Скільки винахідливості довелося проявити двом, як я вважаю, серйозним і недурним людям, і який збіг обставин мав цьому сприяти, щоб нейтралізувати недоречну активність однієї, принаймні, не дуже розумної й навіть не дуже впливової жінки. У цьому й полягала суть сталінщини, яка ще не відійшла.

8. Переклад з російської — О. Бузько.

Але з того, що вона ще не зовсім відійшла, випливав і інший висновок: слід було враховувати, що чутки про цей епізод і, відповідно, про вірш дійдуть туди, куди не треба, а що там закрутиться — передбачити неможливо. Тому краще було не випробувувати долю, а, як у Калузі, якомога швидше «змотувати вудочки».

І за два-три дні я поїхав — втік до Москви. Точніше, остаточно туди повернувся. Це було наприкінці грудня 1954 року.

Коржавин 2007b

Додаток 3

ОДА К ТРЕХСОТЛЕТИЮ ВОССОЕДИНЕНИЯ УКРАИНЫ С РОССИЕЙ (ФРАГМЕНТ)

Курился вдали под копытами шлях,
И пахло медвяной травой.
Что ж! Некуда деться! — Москва или лях!
Так лучше подружим с Москвою.
В тяжелой руке замерла булава,
И мысли печальные бродят...
Конечно бы, лучше самим пановать,
Да только никак не выходит.
Поляки и турки застлали пути,
И нет ни числа им, ни меры.
И если уж волю никак не спасти,
Спасем православную веру.
Молчали казаки... Да гетман и сам
Молчал и смотрел на дорогу.

И слезы текли по казацким усам,
Но слезы — беде не помога.
Печально и гордо смотрел он с коня,
Как едут бояре до места...
Прощай же ты, воля!
В честь этого дня
Сегодня играют оркестры!
[...]

Коржавин 1976

Додаток 4

ЛИСТИ ВІКТОРА ПЕТРОВА ДО СОФІЇ ЗЕРОВОЇ З ПРУТО-ДНІСТРОВСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

Публікуємо чотири листи Віктора Петрова до Софії Зерової, написані в період із 15 серпня по 6 вересня 1954 року. З листів можна дізнатися деякі подробиці «оціуму» та «негоціуму» Пруто-Дністровської експедиції. Переклад листів українською мовою здійснила О. Бузько за виданням Сергієнко (2021).

15 серпня 1954 р.

Басейн Дністра
Дорогий Сонь!

Сьогодні неділя, 15-го. Тобто минуло два тижні відтоді, як відбувся мій відліт, і це вже третій лист до Тебе. Цього тижня закінчується моє перебування на березі Дністра, і за кілька днів, ще цього тижня, я вирушу до Аккермана-Білгорода, ближче до Чор-

Вигляд з півдня розкопу городища Тіри на тлі стін Аккерману. Білгород-Дністровський, 1954. НА ІА НАН України, ф. 16, спр. 146

View from the south of the excavation of the Tyras settlement against the backdrop of the Akkerman fortress walls. Bilhorod-Dnistrovskyi, 1954. SA IA NAS of Ukraine, fund 16, file 146

Вигляд з південного заходу залишків будівель Тіри. Білгород-Дністровський, 1954. НА ІА НАН України, ф. 16, спр. 146

View from the southwest of the remains of buildings in Tyras. Bilhorod-Dnistrovskiy, 1954. SA IA NAS of Ukraine, fund 16, file 146

Борти розкопу Тіри, пошкоджені грабіжниками культурного шару. Білгород-Дністровський, 1954. НА ІА НАН України, ф. 16, спр. 146

Excavation edges at Tyras, damaged by looters of the cultural layer. Bilhorod-Dnistrovskiy, 1954. SA IA NAS of Ukraine, fund 16, file 146

ного моря, де буду пару тижнів, вочевидь, до кінця експедиційного перебування.

Сподіваюся, мій лист застане Тебе на дачі, бо Твоє перебування на дачі хоча б на пару тижнів є *conditio sine qua non*⁹. Ти обов'язково маєш провести свої пару тижнів за містом.

Свою нову адресу повідомлю. Будь здорова. Цілую.

В.

22 серпня 1954 р.

Басейн Дністра
Дорогий Сонь!

Твій лист, який Ти надіслала 13-го, тобто, очевидно, в п'ятницю, я отримав на п'ятий день, у середу, 18-го. Дякую за лист. В останньому недільному листі (15-го) я писав Тобі, що наш від'їзд передбачався ще цього тижня, але врешті-решт розпорядок змінився, і ми їдемо наступного тижня, дець, вочевидь, у середу, 25-го.

Передбачалося копати на Подністров'ї ще могильник, але натомість весь склад експедиції вирушає до Білгорода-Дністровського, де й зосереджуються вересневі розкопки.

Частина експедиційного складу вже перебазувалася на Білгород (Аккерман). Кажуть, Білгород-Дністровський — містечко чарівне. У всякому разі, це містечко південне, приморське або майже приморське. Воно розташоване на дністровському лимані, ніби в морській затоці. Експедиція зупинилася в музеї і розташувалася в двох музейних кімнатах, наданих для експедиції, а також у саду, що при музеї.

Зважаючи на те, що місто є місто, а в місті є люди, а люди живуть у будинках, і містечко навряд чи перенаселене та перенасичене дачниками, я попередньо думаю, що там можна було б винайняти кімнату на пару тижнів, які залишаються, і Ти могла б приїхати сюди.

Але Ти знову пишеш, що занурюєшся в роботу і навіть відмовляєшся від дачі, що, на мою думку, є нерозсудливо і недоцільно. У всякому разі, Ти маєш час мені написати, бо я затримаюся в Білгороді дець до середини вересня, а потім повернуся через Одесу, яка розташована не так уже й далеко.

Як Тобі писати мені?! Звісно, можна було б писати на музей та експедицію, але, гадаю, в Білгород-Дністровському є головна пошта, окрім неголовних, і можна писати листи на вимогу особисто мені.

Сьогодні 22-ге, остання тутешня неділя. Тут було непогано, але не було нічого з того, що прикрашає людське життя, тобто жодного з трьох: ні вина, ні винограду, ні кавунів. Щоправда, було багато співу, бо молодь на розкопі старанно й безперервно співає свої молдовські пісні. Співають добре, і це приємно. Приємними тут є й вечори! Вони чудові. Такі вечори, як тут, що повторюються з вечора у вечір, в інших

місцях бувають, але рідше — навряд чи їх часто зустрінеш.

Отже, будь здорова. Пиши, а то й телеграфуй. Цілую.

В.

30 серпня 1954 р.

Білгород-Дністровський
Дорогий Сонь!

Отже, цей лист уже з Білгорода (=Дністровського) і пишеться на пошті, після того, як з'ясувалося, що для мене тут листів нема, хоча, за моїми розрахунками, він — лист — мав би вже бути.

Сьогодні — 30-те, понеділок — перший день робіт біля підніжжя старої фортеці, яка збереглася недоторканою, і на стародавньому камінні давньої Тіри, що вціліла в розкопаних руїнах. Навколо лиман, точніше, морська затока, яка нагадує Одеську, тобто за морем видно протилежний берег.

Живемо в музеї, у кімнаті, серед скупчення людей, але інші сплять у наметах, а ж один, але в кімнаті загальній. Учора годували кавунами, а сьогодні — баклажанною ікрою в чайній біля базару. Я здоровий і з кожним днем безперервно товстішаю. Як живеш Ти? Пиши.

Твій В.

До середини вересня я тут.

6 вересня 1954 р.

Білгород-Дністровський
Дорогий Сонь!

Твій лист від 20-го я отримав за кілька днів після мого приїзду, хоча сподівався, що він вже чекатиме на мене відразу по приїзді. Ти пишеш, що у вас погода огидна. Насправді, останніми днями це було і тут, коли ми виїжджали з намету та їхали з Кишинєва до Білгорода. Тобто, власне, погода була непогана, але йшов дощ, і дорога розмокла. Їхати десятків кілометрів було важко, проте з моменту приїзду до Білгорода погода стала чарівною — теплою і сухою. Іноді дмуть вітри, і вранці — до сходу сонця — у спеціві можна замерзнути, але потім стає тепло і навіть спекотно.

Сьогодні спекотно, тривають виноградні дні. Виноград тут коштує 6—7 рублів, а зараз — сьогодні — 5 рублів. Кавуни — по сім. Вони кращі, ніж на Дністрі, але серед хороших трапляються часто недозрілі та в'ялі. Тож кавунова втіха буває далеко не щодня, і часом людину охоплює стан кавунової байдужості. До того ж живемо економно, що, зрештою, на краще, бо економія найкращий друг шлунка.

У лимані досить мілко, а біля берега — колюче каміння. Тому в лимані я скоріше просто обмиваюся після роботи, ніж купаюся.

Сьогодні понеділок, 6-IX, і я сподіваюся, що цей тиждень буде останнім, тож наступного вже опинюся в Києві. Замов у метбюро гарну погоду до мого приїзду.

Цілую. Твій В.

9. Неодмінна умова (лат.).

ЛІТЕРАТУРА

- Андреев, В. М. 2012. *В. Петров. Нариси інтелектуальної біографії вченого*. Дніпропетровськ: Герда.
- Білгород-Дністровська... *Білгород-Дністровська експедиція 1954. Давня Тіра*. НА ІА НАН України, ф. 16, спр. 146.
- Біляева, С., Фіалко, О. 2015. Історія археологічних досліджень Білгород-Дністровської фортеці. *Археологія & Фортифікація України: збірник матеріалів V Всеукраїнської науково-практичної конференції*, с. 269-274.
- Біляева, С. О., Болтрик, Ю. В., Фіалко, О. Є. 2022. *Аккерманська фортеця. Дослідження 1999—2010 років*. Київ: ІА НАН України.
- Бузько, О., Володарець-Урбанович, Я. 2020. Документи до біографії Віктора Петрова з Наукового архіву Інституту археології НАН України. В: Глінянович, К., Крупа, П., Маєвська, Й. (ред.). *Віктор Петров-Домонтович: мапування творчості письменника*. Краків: Університас, с. 317-339.
- Великанова, М. 2019. О создании одной палеоантропологической коллекции (сокращенный вариант рукописи «молдавские воспоминания»). *Вестник антропологии*, 3 (47), с. 90-106.
- Клейн, Л. С. 2014. *История российской археологии. Учения, школы и личности. 2: Археологи советской эпохи*. Санкт-Петербург: Евразия.
- Коржавин, Н. 1976. *Времена. Избранное*. Франкфурт: Посев.
- Коржавин, Н. 2007а. *В соблазнах кровавой эпохи. Воспоминания в 2 книгах. Книга 1*. Москва: Захаров.
- Коржавин, Н. 2007б. *В соблазнах кровавой эпохи. Воспоминания в 2 книгах. Книга 2*. Москва: Захаров.
- Корнієнко, К. С. 2008. Особлива людина (Віктор Платонович Петров). *Українська біографістика*, 4, с. 392-396.
- Корпусова, В. М. 2008. Із останнього життєпису Віктора Платоновича Петрова (Домонтовича): «Він був людиною покликання, а не визнання». *Українська біографістика*, 4, с. 340-365.
- Корпусова, В. М. 2023. Феномен В. П. Петрова: творчість і доля. *Археологія і давня історія України*, 4 (49), с. 71-93.
- Кравченко, Н. М. 2008. Збагнення. *Українська біографістика*, 4, с. 400-415.
- Махно, Є. В. 2008. Подвижник науки. Зі спогадів про Віктора Платоновича Петрова. *Українська біографістика*, 4, с. 366-371.
- Некрич, А. 1979. *Отрешись от страха: воспоминания историка*. London: Overseas Publications Interchange.
- Отрощенко, В. В. 2022. Українські археологи-нонконформісти тоталітарної доби. *Археологія*, 3, с. 131-146.
- Рабинович, М. Г. 1968. Исследования средневековых слоёв Белгород-Днестровского в 1954 и 1958 г. *Краткие сообщения Института археологии*, 113, с. 102-107.
- Рабинович, М. Г. 2005. *Записки советского интеллектуала*. Москва: Новое литературное обозрение.
- Рошаль-Строева, М. *КГБ и археология. Воспоминания археолога и писателя Георгия Федорова*. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://proza.ru/2011/05/12/891> [Дата звернення: 1.11.2024].
- Савельєв, О. 2019. *Матеріальна культура Тіри (I — початок V ст. н. е.)*. Дисертація канд. іст. наук. Інститут археології НАН України.
- Сергієнко, В. (упоряд.). 2021. *Віктор Петров. Листи до Софії Зерової*. Київ: Дух і Літера.
- Скрипник, О. 2024. Віктор Петров. Людина, яка повернулася в холод. *Історична правда*, 10 жовтня 2024 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2024/10/10/164370/> [Дата звернення: 1.11.2024].
- Тесленко, І. Б., Мироненко, Л. В. 2022. Кераміка і керамічне виробництво середньовічного Білгороду: історія дослідження, проблеми та перспективи. *Археологія і давня історія України*, 3 (44), с. 331-353.
- Ткачук, М. Е. 1999. Георгий Борисович Федоров. *Stratum plus*, 5, с. 7-13.
- Учебник. 2018. *Учебник Петербургского государственного университета путей сообщения императора Александра I*. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://studfile.net/preview/7167309/page:4/> [Дата звернення: 1.11.2024].
- Федоров, Г. Б. 1954. Итоги трехлетних работ в Молдавии в области славяно-русской археологии (памятники эпохи полей погребений в Молдавии). *Краткие сообщения Института археологии*, 56, с. 8-23.
- Федоров, Г. Б. 1960. *Население Прутско-Днестровского междуречья в I тысячелетии н. э.* Материалы и исследования по археологии СССР, 89. Москва: АН СССР.
- Федоров, Г. 1990. Дезертир (из записок оккупанта). Документальная повесть. *Даугава. Литературно-Художественный и общественно-политический ежемесячный журнал Союза писателей Латвийской ССР*, 1, с. 69-82.
- Федоров, Г. 1991. В редакцию журнала «Странник». *Странник*, 2, с. 86.
- Федоров, Г. 1997. Дезертир (из записок оккупанта). Документальная повесть. *Брусчатка*. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://litmir.org/books/dokumentalnye-knigi/biografii-i-memuary/page-15-46751-georgii-fedorov-bruschatka.html>. [Дата звернення: 1.11.2024].
- Федоров, Г. Б. 1999. Этногенез волохов, предков молдаван, по данным археологии (историографический аспект). *Stratum plus*, 5, с. 14-74.
- Matveev, S. 2009. *Procesele etno-culturale din spațiul Carpato-Nistorean în secolele II—XIV. Istoriografia sovietică*. Chișinău: Pontos.
- Matveev, S. 2016. Începuturile arheologiei în RSSM, In: *Tyragetia. Arheologie. Istorie Antică*, X (XXV), 1, p. 357-368.
- Topal, D., Matveev, S., Salagor, I. (eds.). 2024. *Aur pe argint: Viața cotidiană a arheologiei Moldovei în anii 1945—1991 = Gold over silver: Everyday life of Moldavian archaeology in 1945—1991: Album de fotografii*. Chișinău: Lexon-Prim.

REFERENCES

- Andriev, V. M. 2012. *V. Petrov. Narysy intelektualnoi biografii vchenoho*. Dnipropetrovsk: Herda.
- Bilhorod-Dnistrovska... *Bilhorod-Dnistrovska ekspedytsiia 1954. Davnia Tira*. NA IA NAN Ukrainy, f. 16, spr. 146.
- Biliaieva, S., Fialko, O. 2015. Istoriia arkhеolohichnykh doslidzhen Bilhorod-Dnistrovskoi fortetsi. *Arkheolohiia & Fortyfikatsiia Ukrainy: zbirnyk materialiv V Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii*, s. 269-274.
- Biliaieva, S. O., Boltryk, Yu. V., Fialko, O. Ye. 2022. *Akermanska fortetsia. Doslidzhennia 1999—2010 rokiv*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.
- Buzko, O., Volodarets-Urbanovych, Ya. 2020. Dokumenty do biografii Viktora Petrova z Naukovoho arkhivu Instytutu arkhеolohii NAN Ukrainy. In: Hlinianovych, K., Krupa, P., Maievska, I. (ed.). *Viktor Petrov-Domontovych: mapuvannia tvorchosti pysmennyka*. Krakiv: Universytas, s. 317-339.
- Velikanova, M. 2019. O sozdanii odnoi paleoantropologicheskoi kollektzii (sokrashchennyi variant rukopisi «moldavskie vospominaniia»). *Vestnik antropologii*, 3 (47), s. 90-106.

Klein, L. S. 2014. *Istoriia rossiiskoi arkheologii. Ucheniia, shkoly i lichnosti. 2: Arkheologi sovetskoi epokhi. Sankt-Peterburg: Evraziia.*

Korzhavin, N. 1976. *Vremena. Izbrannoe*. Frankfurt: Posev.

Korzhavin, N. 2007a. *V soblazzakh krovavoi epokhi. Vospominaniia v 2 knigakh. 1*. Moskva: Zakharov.

Korzhavin, N. 2007b. *V soblazzakh krovavoi epokhi. Vospominaniia v 2 knigakh. 2*. Moskva: Zakharov.

Kornienko, K. S. 2008. Osoblyva liudyna (Viktor Platonovych Petrov). *Ukrainska bihrafistyka*, 4, s. 392-396.

Korpusova, V. M. 2008. Iz ostannioho zhyttiepysu Viktora Platonovycha Petrova (Domontovycha): «Vin buv liudynoiu poklykannia, a ne vyznannia». *Ukrainska bihrafistyka*, 4, s. 340-365.

Korpusova, V. M. 2023. Fenomen V. P. Petrova: tvorchist i dolia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (49), s. 71-93.

Kravchenko, N. G. 2008. Zbavennia. *Ukrainska bihrafistyka*, 4, s. 400-415.

Makhno, Ye. V. 2008. Podvyzhnyk nauky. Zi spohadiv pro Viktora Platonovycha Petrova. *Ukrainska bihrafistyka*, 4, s. 366-371.

Nekrich, A. 1979. *Otreshis' ot strakha: Vospominaniia istorika*. London: Overseas Publications Interchange.

Otroshchenko, V. V. 2022. Ukrainski arkheolohy-nonkonformisty totalitarnoi doby. *Arkheolohiia*, 3, s. 131-146.

Rabinovich, M. G. 1968. Issledovaniia srednevekovykh sloev Belgorod-Dnestrovskoho v 1954 i 1958 g. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 113, s. 102-107.

Rabinovich, M. G. 2005. *Zapiski sovetskogo intellektuala*. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie.

Roshal-Stroyeva, M. *KGB i arkheologiya. Vospominaniia arkheologa i pisatelya Georgiya Fedorova*. [Electronic resource]. Access mode: <https://proza.ru/2011/05/12/891> [Date accessed: 01.11.2024].

Saveliev, O. 2019. *Materialna kultura Tiry (I — pochatok V st. n. e.)* Dysertatsiia kand. ist. nauk. Instytut arkheolohii NAN Ukrainy.

Serhiienko, V. (uporiad.). 2021. *Viktor Petrov. Lysty do Sofii Zerovoi*. Kyiv: Dukh i Litera.

Skrypnyk, O. 2024. Viktor Petrov. Liudyna, iaka povernulasia v kholod. *Istorychna pravda*, 10 zhovtnia 2024 r. [Electronic resource]. Access mode: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2024/10/10/164370/> [Date accessed: 01.11.2024].

Teslenko, I. B., Myronenko, L. V. 2022. Keramik i keramichne vyrobnytstvo serednovichnoho Bilhorodu: istoriia doslidzhennia, problemy ta perspektyvy. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (44), s. 331-353.

Tkachuk, M. E. 1999. Georgii Borisovich Fedorov. *Stratum plus*, 5, s. 7-13.

Uchebnik... 2018. *Uchebnik Peterburgskogo gosudarstvennogo universiteta putei soobshcheniia im. imperatora Aleksandra I*. [Electronic resource]. Access mode: <https://studfile.net/preview/7167309/page:4/> [Date accessed: 01.11.2024].

Fedorov, G. B. 1954. Itogi trekhletnikh rabot v Moldavii v oblasti slavyano-russkoi arkheologii (pamiatniki epokhi polei pogrebenii v Moldavii). *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 56, s. 8-23.

Fedorov, G. B. 1960. *Naselenie Prutsko-Dnestrovskoho mezhduRech'ia v I tysiachletii n. e. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 89. Moskva: AN SSSR.

Fedorov, G. 1990. Dezertir (iz zapisok okkupanta). Dokumental'naia povest'. *Daugava. Literaturno-Khudozhestvennyi i obshchestvenno-politicheskii ezheimesiachnyi zhurnal Soiuzu pisatelei Latviiskoi SSR*, 1, s. 69-82.

Fedorov, G. 1991. V redaktsiiu zhurnala «Strannik». *Strannik*, 2, s. 86.

Fedorov, G. 1997. Dezertir (iz zapisok okkupanta). Dokumental'naia povest'. *Bruschatka*. [Electronic resource]. Access mode: <https://litmir.org/books/dokumentalnye-knigi/biografi-i-memuari/page-15-46751-georgii-fedorov-bruschatka.html>. [Date accessed: 01.11.2024].

Fedorov, G. B. 1999. Etnogenez volokhov, predkov moldavan, po dannym arkheologii (istoriograficheskii aspekt). *Stratum plus*, 5, s. 14-74.

Matveev, S. 2009. *Procesele etno-culturale din spatiul Carpato-Nistrean în secolele II—XIV. Istoriografia sovietică*. Chişinău: Pontos.

Matveev, S. 2016. Începuturile arheologiei în RSSM, In: *Tyragetia. Arheologie. Istorie Antică*, X (XXV), 1, p. 357-368.

Topal, D., Matveev, S., Salagor, I. (eds.). 2024. *Aur pe argint: Viața cotidiană a arheologiei Moldovei în anii 1945—1991 = Gold over silver: Everyday life of Moldavian archaeology in 1945—1991: Album de fotografii*. Chişinău: Lexon-Prim.

O. Buzko

VIKTOR PETROV IN THE PRUT-DNIESTER EXPEDITION: ARCHAEOLOGICAL AND IDEOLOGICAL CONTEXTS

The paper provides a brief overview of archaeological research on ancient Tyras and medieval Bilhorod, with an emphasis on the problematic issue of the politicization of archaeology. After the Second World War, when Bessarabia, which includes Bilhorod-Dnistrovskiyi in the Odesa region, passed from Romanian rule to the Ukrainian SSR, the site was excavated by Ukrainian scientists as well as the expedition of Russian archaeologist Georgii Fedorov. Starting in the 1950s, the expedition actively searched for archaeological traces of Slavs in the region, partly due to political motives, as it was necessary to substantiate the «eternal friendship» of the Russian, Ukrainian, and Moldovan peoples. Subsequently, a number of Moldovan archaeologists, students of G. Fedorov, opposed him, focusing on the Romanesque element in the ethnogenesis of the Moldovans.

In the Scientific archive of the Institute of Archaeology, during the scanning of documents from the Viktor Petrov collection, the folder with photographs from Tyras from 1954 was found. The biographical episode about participation of V. Petrov in G. Fedorov expedition was little known in historiography. The paper contains G. Fedorov recollection of Viktor Petrov as a KGB agent in his expedition, who, however, appears as a positive character having cared about the fate of the disgraced Russian poet Naum Korzhavin. The paper also includes Naum Korzhavin's recollection of being denounced for writing an anti-Soviet poem that questioned the joy of the 300th anniversary of Ukraine's reunification with Russia. These memoirs convey, in a way, the spirit of the post-Stalinist era, immersing one in an atmosphere of disgusting slander on the one hand, and on the other, an atmosphere where one tried to preserve courage and humanity against all odds. The paper also includes the letters from V. Petrov to his wife Sofia Zerova from the expedition, which allow the reader to somewhat experience its atmosphere. The paper is finished with an excerpt from Georgy Fedorov autobiographical documentary novel *Deserter (From the Notes of an Occupant)*, which describes his participation in the occupation of the Baltic States in 1940—1941 and warns the Soviet military about the possibility of repeating these mistakes in 1991. Unfortunately, the predatory neighboring state repeats its mistakes and crimes, only increasing their regularity and intensity.

Keywords: North-Western Pontic region, ancient Tyras, medieval Bilhorod, history of archaeology, biographical, epistolary, Georgii Fedorov, Viktor Petrov, agent «Ivanov», Naum Korzhavin.

Одержано 15.12.2024

БУЗЬКО Олександра, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

Oleksandra BUZKO, Institute of Archaeology, NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0003-3969-8955,

e-mail: olexandrabuzko@gmail.com.